

Iva Papić

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Osijeku

Izlaganje sa znanstvenog skupa posvećenog stotoj obljetnici rođenja Anđele Horvat (1911.-1985.) održanog 2011. godine

12. 6. 2012.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Ključne riječi: reformacija, postturska obnova, franjevci, gotička tradicija

Keywords: Reformation, post-Ottoman restoration, Franciscans, Gothic tradition

U tekstu se, na primjeru triju crkava istočne Slavonije, problematizira pitanje nastavka gotike na području Slavonije u 17. i 18. stoljeću, odnosno za vrijeme osmanlijske vlasti, te pitanje obnove Slavonije nakon njezina oslobođenja krajem 17. stoljeća. Kao tri čimbenika bitna za nastanak fenomena gotike poslije gotike ističu se reformacija (građnja crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu), postturska graditeljska obnova (kapela Uznesenja Bl. Dj. Marije u Dragotinu) i franjevačka tradicija (Sveti Križ, Osijek).

O graditeljskoj djelatnosti na području današnje Slavonije u vremenu srednjeg vijeka ponajviše svjedoče pisani povijesni izvori i pokoji sačuvani spomenik.¹ U razdoblju osmanlijske vlasti katoličke su crkve u Slavoniji ili prenamijenjene u džamije, poput cistercitske crkve u Osijeku, ili su pak uništene ili zapuštene. U vremenu poslijeratne obnove u 18. stoljeću velik je broj preživjelih, ruševnih srednjovjekovnih crkava zamijenjen prvo drvenim, a kasnije zidanim crkvama u provincijskoj inačici baroka. Sačuvani srednjovjekovni sakralni spomenici mahom su seoske crkvice, danas grobljanske kapele, naknadno barokizirane.

Premda su sačuvani srednjovjekovni spomenici na tlu današnje Slavonije uglavnom jednostavne jednobrodne crkve, njihova datacija i interpretacija znatno je otežana nepostojanjem pisanih povijesnih izvora. Analiza pojedinog spomenika uvelike ovisi o rezultatima sustavnih konzervatorskih istraživanja. Prilikom izvođenja istražnih konzervatorskih radova na pojedinim crkvama, interpretiranima kao spomenici srednjovjekovne arhitekture, uočene su pojave koje se mogu objasniti dugim trajanjem gotike, koju je zamijenio tek barok 18. stoljeća.

O fenomenu trajanja gotike do 18. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj pisale su ponajviše Anđela Horvat, Diana

Gotika poslije gotike: reformacija, postturska obnova i franjevačka tradicija

Vukičević-Samaržija i Dubravka Botica.² U njihovim se radovima dugo trajanje gotike u kontinentalnoj Hrvatskoj objašnjava prodorom renesansnih utjecaja preko budimskog dvora i preko alpskih zemalja – gdje renesansa nikad nije u potpunosti zamijenila tradiciju gotike – zatim turskom okupacijom i, kao njezinim rezultatom, kulturnom izolacijom, stagnacijom razvoja sakralne arhitekture uslijed dominacije fortifikacijskog graditeljstva, trajanjem gotike kao tradicije.³

Također, ističe se i tzv. konzervatorski smjer u crkvenom graditeljstvu, stilski pluralizam umjetničkih ostvarenja u baroku, doživljavanje gotičkog stila prvenstveno kao »crkvenog« (kirchisch) stila, kao i obnove u kojima je odabir gotičkih oblika bio uvjetovan postojećom izgradnjom.⁴

Na primjeru triju slavonskih crkava – Sv. Juraj u Svetom Đurđu, kapela Uznesenja Bl. Dj. Marije u Dragotinu i franjevačka crkva u Osijeku – u dosadašnjoj literaturi prepoznatih kao gotičke, pokušat ću dopuniti teorije navedenih autorica o razlozima dugog trajanja gotike, pri čemu se kao bitni čimbenici za nastanak fenomena gotike poslije gotike ističu reformacija, odnosno protestantizam kao jak čimbenik u očuvanju gotičke tradicije, zatim postturska

Sveti Đurađ, crkva sv. Jurja, južno pročelje / Sveti Đurađ, Church of St George, south façade

graditeljska obnova sačuvanih spomenika i, naposljetku, tradicija gotičkog stila unutar arhitekture franjevačkog reda.

Reformacija: crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu

Crkva sv. Jurja jednobrodna je građevina s užim i nižim poligonalnim svetištem, smještena usred groblja na rubu sela Sveti Đurađ, nedaleko Donjeg Miholjca. O crkvi se u stručnoj literaturi malo pisalo, a smatra se barokiziranom

Sveti Đurađ, crkva sv. Jurja, prozor svetišta / Sveti Đurađ, Church of St George, chancel window

gotičkom građevinom.⁵ Samo mjesto Sveti Đurađ dobilo je ime po crkvi svetoga Jurja, čiji je titular potvrđen u pisanim povijesnim izvorima 13. i 14. stoljeća.⁶

Sveti Đurađ u dokumentima 13. i 14. stoljeća spominje se nekoliko puta: prvi puta 1280. godine (Scentgurg), a kasnije 1330-ih godina, odnosno u popisima župa Osuvačkog arhiđakonata prilikom skupljanja papinske desetine.⁷

U popisu župa papinske desetine unutar Osuvačkog arhiđakonata spominju se tri crkve s nazivom sv. Jurja: župa Bundugzengurge, kapela (?) sv. Jurja pokraj Karašice i crkva sv. Jurja pokraj Drave.⁸ Sudeći po podacima iz popisa za papinsku desetinu, Stjepan Sršan tvrdi kako su na području srednjovjekovnog naselja Sveti Đurađ postojale dvije župe, od kojih je na čelu jedne stajala neka redovnička zajednica.⁹ Slično navodi i Komorski popis Slavonije iz 1702. godine.¹⁰ Kanonska vizitacija župe Donji Miholjac iz 1754. godine navodi kako u blizini crkve sv. Jurja postoje ostaci vrlo stare crkve.¹¹ S tvrdnjom o postojanju augustinskog samostana u srednjovjekovnom Svetom Đurđu suglasan je i Zdenko Samaržija.¹² Na istu se pretpostavku osvrće i Diana Vukičević-Samaržija, navodeći kako postojeći tragovi na današnjoj crkvi sv. Jurja nisu dovoljni dokazi za prepoznavanje te crkve kao crkve augustinskog samostana.¹³

Crkva sv. Jurja u stručnoj je literaturi interpretirana kao gotička barokizirana crkva (Diana Vukičević-Samaržija). Nakon provedenih istražnih radova graditeljskih slojeva crkve, 2009. godine, voditelji konzervatorskih istraživanja crkvu su opisali kao ranogotičku građevinu iz druge polovice 14. stoljeća, naknadno barokiziranu.¹⁴ Na zaključak o gotičkom porijeklu crkve sv. Jurja autore elaborata navele su sljedeće značajke crkvene arhitekture: tlocrt crkve određen geometrijskim načelom triangulacije, poligonalno svetištem, projektirano na bazi šesterokuta, izvornost potpornjaka svetišta i broda crkve, postojanje zapadnog i južnog portala i otkriće ranijih prozora na južnom zidu broda crkve, koje su autori, kao i postojeće prozore svetišta, interpretirali kao ranogotičke prozore.¹⁵

Ipak, mišljenja sam kako pojedini pronađeni graditeljski i oblikovni elementi crkve, konzervatorskim istraživanjima prepoznati kao srednjovjekovni, ne pokazuju jasne odlike bilo kojeg, pa tako ni gotičkog stila, te da se njihovom analizom vrijeme nastanka crkve sv. Jurja može pomaknuti na kraj 16. stoljeća, odnosno početak 17. stoljeća. To su: konzervatorskim istraživanjima otkriveni prozori na južnom zidu broda crkve, prozori svetišta, blago zašiljen trijumfalni luk, potpornjaci bez odgovarajućih svodova te reške i opeke sjevernog zida broda crkve. Na južnom zidu svetišta pronađeni su u žbuku urezani natpisi s imenima i godinama 1603. i 1604., što je, smatram, izravan podatak za određivanje vremena nastanka crkve.¹⁶

Na južnom zidu broda crkve otkrivena su četiri prozora s polukružnim lučnim završetkom iz starijeg graditeljskog sloja crkve. U *Elaboratu istražnih konzervatorskih radova*

prozori su interpretirani kao srednjovjekovni odnosno gotički prozori, no otkriveni su prozori gotovo jednake širine kao i naknadno probijeni, barokni prozorski otvori, a unatoč blagom skošenju špaleta prozorski je otvor i dalje atipično širok.¹⁷ Također, unutar prozorskog otvora nisu pronađeni tragovi mrežišta. Atipično široki su i prozori svetišta, kojima je utvrđena izvornost i koji su također definirani kao gotički prozori.¹⁸ Zaključak prozora svetišta, iako blago prelomljen, nema uobičajene odlike gotičkog šiljastog luka, a razmjerno velika širina prozora posebice je neobična jer istražnim radovima nisu nađeni tragovi mrežišta.¹⁹

Jednaki oblik proširenog, tek lagano prelomljenog luka definira i trijumfalni luk. Poput prozora svetišta, geometrija trijumfalnog luka rađena je na osnovi presijecanja dviju elipsa, a ne kružnica. Na trijumfalnom luku nisu pronađeni tragovi profilacije luka, kao ni mogući ostaci profiliranja kapitelne zone ili baze luka. Sondiranjem je utvrđena izvornost trijumfalnog luka, podignutog na temeljima ranije konstrukcije.²⁰

Prošireni, lagano prelomljeni luk, vidljiv u oblikovanju prozora svetišta i trijumfalnog luka crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu, pojavljuje se u kasnoj gotici sjeverozapadne Hrvatske – primjerice prozori crkve sv. Vuka u Vukovu – od kraja 15. pa sve do 17. stoljeća, a njegov se nastanak veže uz utjecaje renesanse i manirizma, pod kojima dolazi do mijena gotičkog stila.²¹ Široki, blago zašiljeni trijumfalni luk tumači se i kao izraz kasnogotičkih tendencija za spajanjem prostora broda i svetišta crkve, kakav je slučaj u crkvi sv. Marije u Remetincu, datiranoj u drugu polovicu 15. stoljeća, gdje je trijumfalni luk oblikom gotovo identičan onome iz crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu.²² Izostanak pravilnog šiljastog luka i atipične dimenzije prozora odrazi su, dakle, novih oblikovnih principa i estetike koju uvodi renesansa.²³

Kao stanovite reminiscencije na gotiku mogu se protumačiti i potpornjaci izvedeni na južnom zidu broda crkve te na uglovima poligonalnog svetišta, osobito stoga što istražnim radovima nisu utvrđeni tragovi svodnja ni u svetištu, ni u brodu crkve.²⁴ Upravo suprotno, rezultati istražnih radova pokazuju pravilan zidni vez na uglovima svetišta, te nema niti jedne reške u zidu koja bi ukazala na mogućnost da je u svetištu bila predviđena svodna konstrukcija, od koje se naknadno, eventualno tijekom gradnje crkve, odustalo.²⁵ Slična je pojava gradnje potpornjaka bez odgovarajućih gotičkih svodova u unutrašnjosti crkve vidljiva i u crkvi sv. Križa u Radovečkom Križovljanu, podignutoj u prvoj polovici 17. stoljeća.²⁶

Još jednu »zagonetku« predstavljaju sjeverni zid broda crkve sv. Jurja. Naime, na sjevernom zidu crkve prepoznaju se dvije graditeljske faze: istočni dio zida građen je opekama dimenzija 26 x 12 x 6 cm i 42 x 26 x 8 cm, dok je zapadni dio zida građen opekama dimenzija 31 x 15,5 x

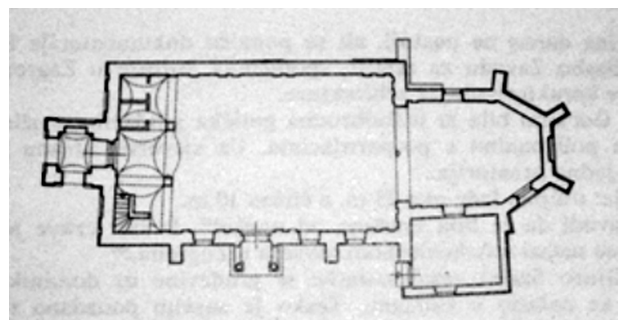
7,5 cm.²⁷ Nasuprot tomu, zidovi svetišta građeni su opekama dimenzija 31 x 15 x 7,5 cm, dakle opekama jednakim onima zapadne dogradnje sjevernog zida. Sukladno nalazima na sjevernom zidu moguće je pretpostaviti kako je zapadni dio sjevernog zida broda crkve, kao i svetište, rezultat kasnije dogradnje ili obnove crkve ili, pak, nove izgradnje na ostacima ranije građevine.²⁸ O kasnom vremenu nastanka svetišta svjedoči i nepravilan zidni vez na sjevernom zidu svetišta te velika prisutnost tzv. blatne žbuke, karakteristične za provincijalno graditeljstvo postturskog razdoblja.

Zbog nedostatka pisanih izvora odgovor na pitanja o vremenu nastanka crkve pružaju natpisi urezani u južnom zidu svetišta: čitljive su godine 1603. i/ili 1604. te imena *Stephan Petardi*, i, najvjerojatnije, *Iohanes*.²⁹ Slični urezani natpisi, uglavnom iz polovice 16. stoljeća, pronađeni su u mađarskim protestantskim crkvama, kao i u nekim protestantskim crkvama koje su izvorno bile srednjovjekovne te su natpisi pronađeni urezani u srednjovjekovni fresko sloj. Pojava kalvina u Svetom Đurđu zabilježena je još za vrijeme turske vladavine.³⁰ Urezani natpisi u crkvi sv. Jurja u Svetom Đurđu oblog su oblika, što ukazuje na njihovo urezivanje u svježu žbuku, odnosno netom nakon određenog građevinskog zahvata na crkvi.³¹ Stoga bi se

Sveti Đurđ, crkva sv. Jurja, unutrašnjost / Sveti Đurđ, Church of St George, interior

Sveti Đurđ, crkva sv. Jurja, tlocrt / Sveti Đurđ, Church of St George, ground plan

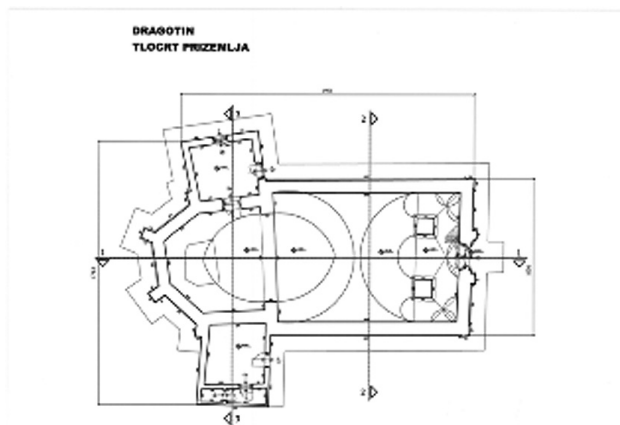

Dragotin, kapela Uznesenja Bl. Dj. Marije, pogled sa sjeveroistoka / Dragotin, Chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, view from northeast

Dragotin, kapela Uznesenja Bl. Dj. Marije, profil podnožja svetišta / Dragotin, Chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, chancel base profile

Dragotin, kapela Uznesenja Bl. Dj. Marije, tlocrt / Dragotin, Chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, ground plan

dalo zaključiti kako je crkva podignuta upravo tih godina, odnosno početkom 17. stoljeća, kada crkvu preuzimaju protestanti te na temeljima ili ostacima ranije, srednjovjekovne građevine, grade novu crkvu.³²

Pisani izvori o stanju crkve sv. Jurja potječu tek iz prve polovice 18. stoljeća, odnosno nakon odlaska Turaka.³³ Mahom su to izuzetno šturi podaci koji potvrđuju postojanje starije, zidane građevine, koja se nalazi u lošem stanju.

Dakle, opisani graditeljski i oblikovni elementi crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu ne pokazuju jasne odlike gotičkog stila, nego prije slobodniju interpretaciju pojedinih graditeljskih elemenata gotičkog stila pod utjecajima renesanse i manirizma, karakterističnu za razdoblje 16. i 17. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj. Također, uzimajući u obzir dosadašnju analizu nalaza konzervatorskih istraživanja, i podatak o protestantskoj – najvjerojatnije kalvinskoj – prošlosti crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu, smatram da je ta crkva, iako nastala na mjestu ili ostacima starije građevine, izgrađena od protestanata krajem 16. odnosno početkom 17. stoljeća, kako svjedoče već opisani urezani natpisi.³⁴ Osim gradnje potpornjaka bez odgovarajućih svodova u unutrašnjosti crkve i svetišta bez tragova svodjenja, osim atipičnog, proširenog šiljastog luka, kojim su oblikovani prozori svetišta i trijumfalni luk, i, posebice, urezanih natpisa, kojima se vrijeme nastanka crkve smješta u vrijeme kad je crkva zasigurno bila korištena od protestanata, u prilog tezi o ulozi reformacije prilikom gradnje crkve svjedoči i izostanak sedilije i kustodije.³⁵ Naime, postojeća sedilija i kustodija ugrađene su naknadno, nakon odlaska kalvina, kada crkvu ponovno preuzimaju rimokatolici.³⁶

O umjetnosti reformacije u našim krajevima malo se pisalo. Govoreći o reformaciji u Međimurju, Anđela Horvat donosi sljedeće: »Općenito je poznato da je reformacija u germanskim zemljama usvojila pobude koje je na likovnom polju dala sjeverna renesansa. Koliko se zasad znade, nema dokaza da su pristaše reformacije ostavili jači trag na likovnom planu. Upravo obrnuto. Analiza građe s područja Međimurja, gdje je reformacija bila raširena u vremenu od oko 1570.–1623., a prevladavala osobito za Jurja Zrinskog Starijeg, pokazala je da pristaše reformacije za svoje potrebe nisu gradili nove crkve. Oni su upotrebljavali ranije postojeće gotičke crkve. Dapače, na tom se području ulazi u trag ikonoklazmu, što pokazuju sačuvane kasnogotičke kustodije u crkvama Nedelišća i Podturna. One su u doba protestantizma bile lišene prvotne kamene plastike – osim anđela.«³⁷ Malo ranije, govoreći o njemačkoj renesansi, autorica ističe: »Poznata je činjenica da npr. njemačka renesansa nema arhitekturu kao stilsku epohu u smislu romanike ili gotike. Takozvane gotičke građevine, koje idu u grupu *Sondergotik* zadržavaju stare forme, no u oblikovanju prostora kao i primjenjivanjem novog dekora odražavaju shvaćanje nove generacije. Sakralna arhitektura prividno zadržava gotičke forme, ali taj novooblikovani prostor pun

svjetla, koji teži za cjelovitošću, široko je zasnovan, gubi na mističnosti, bliži se – u duhu svog vremena – profanom.«³⁸

Ako je reformacija u sjevernim zemljama razvila, kao vlastiti stil, stil gotike već izmijenjene utjecajima renesanse, možda se dugo trajanje gotike u Slavoniji može djelomično objasniti i djelovanjem reformacije, pogotovo ako postoje dokazi da se crkva, na kojoj su vidljivi odrazi renesanse na već tradicijsku gotičku arhitekturu, jedno vrijeme koristila kao protestantska. Sudeći po komparativnim primjerima kasnogotičkih crkava Hrvatskog zagorja, posebice crkve sv. Vuka u Vukovju, mijene gotike pod utjecajem sjevernjačke renesanse vidljive su u kontinentalnoj Hrvatskoj već na samom početku 16. stoljeća, pa nije nemoguće da su ista strujanja doprla i do istočne Slavonije, koja dvadesetak godina poslije postaje dio Osmanlijskog Carstva.

Reformacija je na prostoru današnje Slavonije prisutna netom prije pada Slavonije pod osmanlijsku vlast. Raširenost kalvinizma na području Osijek – Valpovo zasigurno treba pripisati djelovanju valpovačke plemićke obitelji Perény, koja također pristaje uz reformaciju.³⁹ Sveti Đurađ se u više navrata spominje kao dio valpovačkog posjeda.⁴⁰ Zbog nestašice katoličkih svećenika za vrijeme osmanlijske vlasti protestantizam se brzo proširio na prostoru današnje Slavonije i kroničari nerijetko bilježe sporove između kalvina i franjevac, kojima kalvini »otimaju« župe. Prema Masarechijevu izvještaju iz 1623. godine, u kraju Osijek – Valpovo bilo je oko 50 kalvinskih sela.⁴¹ Osim borbe oko župa, postojale su i javne rasprave između predstavnika jedne i druge strane, u kojima je često dolazilo i do okršaja, a zabilježeni su i ostali oblici nasilja i netrpeljivosti, među kojima vrhunac zasigurno predstavlja paljenje đakovačkog franjevačkog samostana 1551. godine od pristaša reformacije.⁴² Navodno su pristaše reformacije polovicom 16. stoljeća primale donacije od njemačkog plemstva koje je bilo pristalo uz reformaciju.⁴³ Sve to govori o snazi reformacije na tlu Slavonije te se njezin doprinos u oblikovanju i razvoju sakralne arhitekture 16. i 17. stoljeća na prostorima Slavonije, Baranje i Srijema pod osmanlijskom vlašću, smatram, tek ima istražiti.

Postturska graditeljska obnova: kapela Uznesenja Blažene Djevice Marije u Dragotinu

Kapela Uznesenja Blažene Djevice Marije u Dragotinu smještena je na uzvisini, usred seoskog groblja. Danas je to filijalna crkva župe Našašća sv. Križa u Trnavi. U literaturi je dragotinska kapela prepoznata kao gotička građevina, nastala krajem 14. stoljeća.⁴⁴

Pisani povijesni izvori za kapelu u Dragotinu jednako su šturi, kao i za sve ostale srednjovjekovne slavonske crkve. Prvi spomen dragotinske župe je iz 1332. godine, u popisu župa za papinsku desetinu, kada se spominje *Petrus, sacerdos de Dragotino*.⁴⁵ Iz vremena osmanlijske vlasti u Sla-

voniji spominje se nahija Dragotin, a dragotinski župnik je sudjelovao na sinodi slavonskih i srijemskih svećenika kod crkve u Bapskoj, održanoj 1581. godine.⁴⁶ Dakle, za vrijeme osmanlijske vlasti nije prekinut kontinuitet postojanja sela i župe Dragotin.

U 17. stoljeću Dragotin se spominje u vizitacijama biskupa Maravića te u franjevačkim popisima župa.⁴⁷ U popisu slavonskih župa, koje je 1660. godine sastavio fra Petar Nikolić, Dragotin se navodi kao župa koja pripada franjevačkom samostanu u Velikoj.⁴⁸ U istom popisu fra Nikolić nabraja nekoliko drvenih crkvi – među ostalim i onu u Dragotinu – sagrađenih za vrijeme turske vladavine i to na ruševinama ili blizu ruševina kamenih (zidanih) crkvi.⁴⁹ Stradavanje crkve u Dragotinu spominje se kasnije u kontekstu progona katoličkih svećenika, 1664. godine.⁵⁰ Spomen Blažene Djevice Marije kao titulara crkve prvi put se javlja u popisu crkava đakovačkog kotara koje su preživjele tursku okupaciju. Popis je načinio bosanski biskup Nikola Ogramić Olovčić 1690. godine.⁵¹

Do prve novovjekovne obnove dolazi već u 18. stoljeću, za biskupa Petra Bakića.⁵² Krajem 19., odnosno početkom 20. stoljeća kapela je obnovljena u stilu neogotike, navodno po nacrtima arhitekta Josipa Vancaša.⁵³ Bila je to ujedno i zadnja radikalna obnova kapele.

Tijekom ljetnih mjeseci 2005. godine na kapeli su izvedena konzervatorska istraživanja: među ostalim nalazima, otkriven je srednjovjekovni portal na zapadnom zidu, srednjovjekovni prozori na južnom zidu te fragment kamene profilacije srednjovjekovnog podnožja svetišta. Rezultati istražnih radova nedvojbeno potvrđuju srednjovjekovno porijeklo broda dragotinske kapele, no nepravilno svetište i nalazi konzervatorskih istraživanja daju naslutiti kasniju dataciju svetišta.

Na spoju južne i jugoistočne strane poligonalnog svetišta pronađena je reška u zidu te je vidljiva dogradnja ostatka svetišta koja se naslanja na njegov južni zid. U prilog tvrdnji o dogradnji dijela svetišta govori i kameni fragment profilacije podnožja, pronađen jedino na vanjskom južnom zidu svetišta, dok ista profilacija izostaje na preostalom dijelu svetišta. Osim toga, tlocrt svetišta je nepravilan, a svetište je nepravilno smješteno u odnosu na brod, uslijed čega dolazi do određenog »skošenja« tlocrta svetišta.⁵⁴

Iz analize odnosa začeljne strane dragotinskog svetišta i kosih projekcija poligona vidljivo je kako je dragotinsko svetište građeno po geometrijskom načelu osmerokuta, što je ujedno najrašireniji tip zaključka gotičkog poligonalnog svetišta u Slavoniji.⁵⁵ Na dragotinskoj se kapeli ne primjećuje karakteristično skraćivanje južne strane trijumnog luka, što Diana Vukičević-Samaržija navodi kao razlog nastanka nepravilnosti gotičkih svetišta u Hrvatskom zagorju.⁵⁶ Govoreći o gotičkom nepravilnom poligonalnom svetištu, autorica navodi kako »svetišta koja se grade u tradiciji (gotičkoj) ne uključuju u svoj projekt

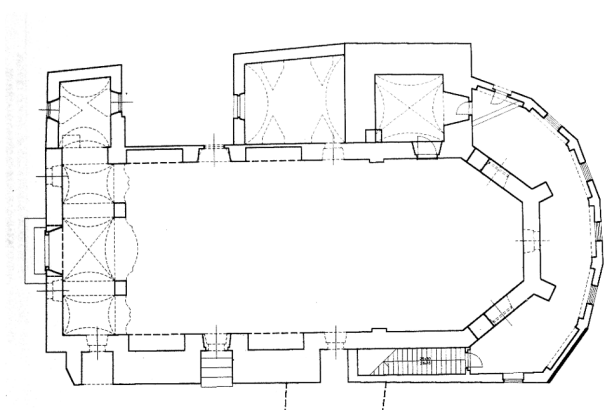
Osijek, franjevačka crkva sv. Križa, unutrašnjost / Osijek, Franciscan Church of the Holy Cross, interior

nepravilnosti tipične upravo za objekte 14. st., čime misli na projektiranje svetišta na bazi osmerokuta s malim nepravilnostima.⁵⁷

Povijesni izvori, iako šturi, govore o stradavanju crkve u Dragotinu 1660-ih godina te o prvim obnovama crkve nakon oslobođenja Slavonije. Za biskupovanja Petra Bakića (1716.–1749.) počela je obnova crkve. Navodno je biskup obnovom dragotinske crkve želio privući stanovništvo u raseljeno selo, i to uglavnom izbjeglice iz Bosne.⁵⁸ Točan datum početka obnove nije poznat, no u kanonskoj vizitaciji iz 1767. godine navodi se obnova krova i podziđa (?) te se vizitator »nada brzom završetku radova«. Sudeći po pisanim povijesnim podacima, crkva je nekih pola stoljeća bila u ruševnom stanju, nakon čega je slijedila njezina obnova. O ruševnom stanju crkve svjedoči već spomenuti popis fra Nikolića.

Mišljenja sam kako se obnovom ruševne crkve može objasniti dogradnja svetišta odnosno izostanak profila podnožja na svim zidovima svetišta, osim južnog. Dok se ne izvedu dodatna istraživanja temelja svetišta, moguće je

Osijek, franjevačka crkva sv. Križa, tlocrt / Osijek, Franciscan Church of the Holy Cross, ground plan

jedino pretpostaviti da je izvorno svetište bilo poligonalnog oblika te da je novovjekovna obnova svetišta rađena po uzoru na staro, ratom stradalo svetište. Naime, postojeće svetište pokazuje odlike srednjovjekovne gradnje, ali sa znakovitim promjenama. Prilikom nove gradnje oponašao se stari oblik te je svetište opet izvedeno na geometrijskoj bazi osmerokuta. Fragment gotičkog podnožja na izvornom zidu svetišta naknadno je »sakriven« dogradnjom sakristije, a žbukom se prekrilo nepravilan zidni vez južne i jugoistočne strane svetišta. Postturska obnova crkve zapravo je bila obnova dijelom uništene građevine kojom se htjelo crkvi vratiti njezin prijašnji, gotički izgled.⁵⁹

Tradicija: franjevačka crkva sv. Križa u Osijeku

Današnja franjevačka crkva sv. Križa u osječkoj Tvrdi izgrađena je 1732. godine, na mjestu ranije, romaničko-gotičke crkve, za koju se smatra da je crkva cistercijske opatije Cikador u Széku kod Bataszéka.⁶⁰ Po navodima turskog putopisca, Evljeje Čelebije, srednjovjekovna je cistercijska crkva za turske vladavine pretvorena u Sulejmankanovu džamiju.⁶¹

Crkva sv. Križa jednobrodna je građevina s poligonalm svetištem. Svetište je građeno na bazi šesterokuta, što je odlika gotičke gradnje. Prostor svetišta, jednake širine kao prostor broda crkve, od broda crkve odijeljen je tek tankom pojasnicom što počiva na bočnim konzolama. Pri projektiranju crkve korišten je srednjovjekovni modul: odnos dužine i širine broda crkve iznosi 2 : 1. Također, duljina svetišta odgovara širini cijele crkve. Duž svih pročelja crkve izvedeni su stupnjevani potpornjaci.⁶²

Svetište je nadstvođeno plitkom polukalotom, dok je brod crkve presvođen plitkom bačvom. Prozori svetišta i broda crkve, kao i sva pročelja broda crkve i crkveni inventar izvedeni su u baroknom stilu te se trajanje gotike u baroku može prepoznati uglavnom u tlocrtu crkve i u njezinim prostornim odnosima.

Diana Vukičević-Samaržija ističe kako u vremenu srednjeg vijeka franjevci prihvaćaju poligonarno svetište kao jedini tlocrtni oblik te ga šire područjem Srednje Europe.⁶³ Za vrijeme osmanlijske vlasti franjevci nastavljaju crkveni život na prostoru današnje Slavonije, no u određenoj kulturnoj izolaciji, te stoga nastavljaju koristiti gotičke stilsko-umjetničke forme koje su postojale prije nego je Slavonija potpala pod osmanlijsku vlast, o čemu govori i Anđela Horvat: »Na toj površini (mислеći na prostor Slavonije pod osmanlijskom vlašću) sakralno srednjovjekovno graditeljstvo održavaju franjevci, koji modificirane gotičke elemente primjenjuju sve do vremena kad je prevagnulo barokno oblikovanje, tj. do prijelaza 17. u 18. st.« Tijekom dva i pol stoljeća osmanlijske vladavine na ovim prostorima gotički stilski oblici su se uvriježili te se na njih nastavlja barok kao na već tradicijske, no ipak tijekom vremena izmijenjene umjetničke forme.⁶⁴

Navedeni primjeri pokazuju kontinuitet i transformacije gotičke arhitekture tijekom 16., 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća na prostoru današnje Slavonije, Baranje i Srijema. Kontinuitet gotike može se objasniti otežanim prihvatom utjecaja suvremenih stilskih strujanja sa Zapada zbog izolacije Slavonije za vrijeme osmanlijske vlasti. Obnova stradali ili zapuštenih srednjovjekovnih crkava reafirmira gotičke oblike i tijekom njihove rekonstrukcije. Pored toga, iako vrlo rijetko, podižu se i nove sakralne kršćanske građevine u tradiciji gotičkog stila za vrijeme osmanlijske vlasti, i, nešto češće, neposredno nakon oslobođenja Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu rijedak je primjer izgradnje crkve u osmanlijskoj Slavoniji 17. stoljeća prilikom koje dolazi do slobodnije interpretacije gotičkih stilskih oblika. Uz to, ta je crkva rijedak primjer umjetnosti reformacije na prostoru današnje Slavonije, čija se uloga u razvoju sakralne arhitekture Slavonije u budućim istraživanjima ne treba zanemariti.

BILJEŠKE

1 O velikom broju srednjovjekovnih župa na području današnje Slavonije, Baranje i Srijema ponajviše govore popisi župa, izvršeni 1332.–1337. godine, prilikom ubiranja poreza papinske desetine. STJEPAN SRŠAN, »Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332.–1337.)«, *Dometi*, 24, 10/11/12, 1991., 257–297. »No u zadnje se dvije godine«, navodi Stjepan Sršan, »nije provodilo sakupljanje desetine u Pečuškoj biskupiji najvjerojatnije zato što je bilo prekinuto ili spriječeno. Naime, već 1334. g. izbio je spor između pečuškog biskupa Ladislava i redovnica de Insula Leporum zbog desetine.« STJEPAN SRŠAN, n. dj., 261. Popisi župa rađeni su po arhidakonatima: na području današnje Slavonije, Baranje i Srijema postojali su vukovski, osuvački, morovički, baranjski i požeški arhidakonati unutar Pečuške biskupije. Za velik broj župa navedenih u popisima papinske desetine danas se ne zna točna lokacija, a neke se župe mogu prepoznati jedino po sačuvanom toponimu, koji upućuje na raseljeno selo odnosno napuštenu župu.

2 ANĀELA HORVAT, *Između gotike i baroka*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1975.; DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1993.; DUBRAVKA BOTICA, »Gotika u baroku: Problemi stila u arhitekturi 17. st. na izabranim primjerima«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28, Zagreb (2004.), 114–125.

3 Mijene kasnogotičkog stila Andela Horvat objašnjava prodiranjem talijanske renesanse u kontinentalnu Hrvatsku, i to preko Mađarske, tijekom posljednjih dvaju desetljeća 15. stoljeća. Osim prodiranja renesansnih utjecaja preko Mađarske, A. Horvat ističe i utjecaje renesanse preko alpskih zemalja, pri čemu se utjecaji sjevernjačke renesanse najviše očituju u civilnoj arhitekturi, ponajviše u gradnji fortifikacija. Primjer primjene novog načina izgradnje prije prodora Turaka A. Horvat nalazi u Ružici kod Orahovice, s jedinstveno koncipiranim prostorom kasnogotičke kapele, zatim u Erdutu. Struja utjecaja talijanske renesanse preko alpskih krajeva pojačava se nakon sredine 16. stoljeća, odnosno nakon osnutka Vojne krajine i postavljanja *Domenica dell'Allia* za »vrhovnog graditeljskog majstora slovensko-hrvatske granice«. Nažalost, područje istočne Slavonije i Srijema već je u turskoj vlasti, čime se u tom dijelu kontinentalne Hrvatske prekida kontinuitet umjetničkih strujanja iz alpskih krajeva. Razloge trajanja gotike i njezina modificiranja u novovjekovnom razdoblju Andela Horvat vidi i u ratovima ispunjenom 16. stoljeću, kada »dominantnu ulogu preuzimlje graditeljstvo profanog, bolje reći fortifikacijskog značaja. U takvoj

stvarnosti, kad profana umjetnost stoji u prvom planu, kasnogotički oblici u sakralnoj umjetnosti produžuju svoj život, ali s novom stilskom strukturom. Oni se mijenjaju tako da su ta ostvarenja na koncu samo morfološki izdanci srednjovjekovne gotike. U pokrajinama okupiranim od turske vlasti, gdje je prekinuta stalnost razvoja umjetnosti u zapadnoeuropskom smislu riječi, uz islamsku umjetnost, zapažaju se struje iz unutrašnjosti Balkana. Na toj površini sakralno srednjovjekovno graditeljstvo održavaju franjevci, koji modificirane gotičke elemente primjenjuju sve do vremena kad je prevagnulo barokno oblikovanje, tj. do prijelaza 17. u 18. st.« Autorica ističe kako u kontinentalnoj Hrvatskoj renesansa nikada nije zamijenila srednjovjekovnu umjetnost, već je više uvjetovala mijenu gotičkih stilskih oblika, pa se »barok nije nadovezao na oblike srednjovjekovne gotike, nego na tijekom vremena izmijenjene gotičke oblike«. ANĀELA HORVAT (bilj. 2), 17–79.

4 DUBRAVKA BOTICA (bilj. 2), 117–119.

5 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1986., 100.

6 GYÖRGY GYÖRFFY, *Az Arpá* Početkom 12. stoljeća prostor južno od Drave crkveno je organiziran u četiri arhidakonata unutar Pečuške biskupije: morovički, vukovski, požeški i osuvački. Sjedište Osuvačkog arhidakonata bilo je na istoimenom posjedu između današnjeg Donjeg Miholjca i Svetog Đurđa. ZDENKO SAMARŽIJA, »Ubikacija župa Valpovštine u prvoj polovici XIV. stoljeća«, *Valpovački godišnjak*, 2004., 40–42. Granice Osuvačkog arhidakonata bile su Donji Miholjac, Marijanci, Seglak, Koška, Subotica, Češin, Hermangrad, Koritna, Koprivna, Barraba, Tolman i Rožd, zatim Ivanka, Jarmina i odatle Dalj te Dravom do Nemetina, Osijeka, Valpova i Donjeg Miholjca. Popisi župa za porez papinske desetine vršeni su 1332.–1335. godine. STJEPAN SRŠAN (bilj. 1), 272.

8 STJEPAN SRŠAN (bilj. 1), 273, 274. Po podacima koje navodi Stjepan Sršan »...mjesto i župa Bundugzengurge nalazili su se sjeverozapadno od Valpova na području današnjeg Sv. Đurada pokraj Drave. Tu se nalazio samostan sv. Đure s priorom. U popisu iz 1333. i 1334. navodi se Prepozit superpeliciatorum, dakle redovnici. Prior im je bio Stjepan, a potom Ivan«. Za tzv. kapelu sv. Jurja pokraj Karašice S. Sršan kaže: »Papin popisivač desetine bio je u njemu od 1332.–1335. svake godine jednom ili dvaput. Prvo je tamo bio župnik Petar, 1334. Ivan i 1335. Demetar. Prema uplaćenju desetini spadala je ova Kapela u bogatije župe.« Za župu sv. Jurja pokraj Drave S. Sršan navodi kako je »...osim opatije ili samostana postojala i župa s vlastitim župnikom na današnjoj lokaciji Sv. Đurada«. To navodno potvrđuje opis papinog popisivača i ubirača desetine od 1332. do 1335. godine. Tamo se tada nalazio župnik Ivan koji je svake godine plaćao pozamašnu svotu desetine.

9 U popisima župa Osuvačkog arhidakonata koje navodi Stjepan Sršan, izrađenim prilikom ubiranja poreza papinske desetine 1332.–1337. godine, spominje se prepozit superpeliciatorum, dakle poglavar redovničke zajednice samostana sv. Jurja, koji se nalazio u župi Bundugzengurge, sjeverozapadno od Valpova na području današnjeg Svetog Đurda pokraj Drave. STJEPAN SRŠAN (bilj. 1), 273. Poznato je da su superpelicijati regularni kanonici augustinci. LELJA DOBRONIĆ, »Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj«, *Rad JAZU*, knjiga 406, 1984., 10. Spomen superpelicijata čini vjerojatnijima tvrdnje o postojanju augustinskog samostana u vremenu srednjeg vijeka na području današnjeg Svetog Đurda, no zasada nema materijalnih dokaza koji bi potkrijepili tu mogućnost (više u daljnjem tekstu).

10 TADIJA SMIČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II. dio, JAZU, Zagreb, 1891., 101. »De facto pagus Varos sancti Georgii ideo vocatur quoniam tempore antiquorum Hungarorum prope civitas sancti Georgii erat, et rudera cuiusdam monasterium extant, sub dominio turcico in ecclesia sancti Georgii calvini, in hoc deserto monasterio catholici sacra exercebant, modo vero parochus Miholzensis franciscanus templum sancti Georgii pro catholicis accepit et intus sacra celebrat...«.

11 *Kanonske vizitacije, knjiga III, Valpovačko-miholjačko područje, 1730.–1830.*, (ur.) Stjepan Sršan, Državni arhiv Osijek, Biskupija dakovačka i srijemska, Osijek, Đakovo, 2005., 85.

12 »Čini se da su samostan sagradili regularni kanonici svetoga Augustina, crkveni red osnovan u 11. stoljeću, u vrijeme snažnih nastojanja za

reformom Crkve. Red svetoga Augustina ima dva podreda – pustinjake ili eremite, i braću koji žive u zajednici, pod regulama, odakle im i dolazi ime, regularni kanonici.« ZDENKO SAMARŽIJA, »Povijesni podaci za crkvu sv. Jurja u Svetom Đurđu«, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova – crkva sv. Jurja mučenika*, Sveti Đurađ, Oslík d.o.o., voditelj istraživanja: Ratko Ivanušec, Snježana Klarić Čuljak, Zdenko Samaržija, Odjel za dokumentaciju Konzervatorskog odjela Osijek, Osijek, 2009., 4. 13 »Iako neki autori, poput Brüstlea, navode da je u Đuradu postojao augustinski samostan koji su poslije naslijedili franjevci, tom samostanu danas nema traga i nema izvora koji potvrđuje postojanje tog samostana. Jedini znak na arhitekturi crkve sv. Jurja da bi možda mogla biti taj samostan jest nešto dulje svetište i portal postavljen na južnu stranu, što nisu dovoljni dokazi za određenje augustinske arhitekture.« DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 5), 146. *Vicus ad sanctum Georgium* spominje Ansbert, kroničar pohoda cara Fridrika I. Barbarosse, opisujući križarski put od prijelaza Drave do prijelaza Save, 1189. godine. U istom kontekstu Ansbert spominje još dva naselja: Francavilla (Mandelos) i Sirmium. STANKO ANDRIĆ, *Potonuli svijet – rasprave o slavenskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonki Brod, 2001., 26. Regularni kanonici augustinci dolaze u Srijem – Banoštor – odredbom pape Inocenta III. iz 1198. godine, nakon što su iz istog samostana oterani prvo benediktinci, a zatim kanonici sv. Abrahama iz doline Hebron, u kojima Stanko Andrić vidi »predaugustinsku« zajednicu regularnih kanonika, odnosno augustinsku zajednicu kakve su postojale prije IV. Lateranskog koncila 1215. godine, kada je konačno usvojeno Augustinovo pravilo. STANKO ANDRIĆ, n. dj., 32. Na prostoru današnje Slavonije i Srijema u srednjem vijeku postojali su augustinski samostani još u Borovu (S. ANDRIĆ, n. dj., 11), Iloku (S. ANDRIĆ, n. dj., 20; J. BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti*, Slavonska naklada »Privlačica«, Vinkovci, 1994., 173), zatim u Gornjem Miholjcu, Novakima i u Vaški. LELJA DOBRONIĆ (bilj. 9), 54–56. Nažalost, Stanko Andrić ne objašnjava dodatno toponim *vicus ad sanctum Georgium*, koji se spominje u Ansbertovom putopisu, no s obzirom na to da se Sirmium i Francavilla nikako ne mogu odnositi na prijelaz preko Drave, vjerojatno se *vicus ad sanctum Georgium* treba tražiti uz Dravu te ne treba isključiti mogućnost da je to upravo samostan augustinaca u današnjem Svetom Đurđu.

14 *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12). Konzervatorska istraživanja su izvedena 2009. godine, u sklopu obnove crkve, a s ciljem raslojavanja graditeljskih faza crkve, radi određivanja smjernica crkvene obnove.

15 *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 58–66.

16 Urezani natpisi pronađeni su prilikom konzervatorskih istraživanja 2009. godine. *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 45. Iste natpise su voditelji konzervatorskih istraživanja interpretirali kao datum obnove crkve, a urezana imena su protumačili kao imena voditelja obnove s početka 17. stoljeća: »Vrlo je vjerojatno da 1603. ili 1604. g. crkva doživljava fazu popravka zatečenog, te da je istu vodio ili izvodio potpisani S. Petardi. Dakle, nakon faze izgradnje u 14. st. na krkvi svijedli faza obnove ili popravka na samom početku 17. st. u vrijeme trajanja osmanlijske okupacije. Obično je izgradnja sakralnih građevina zaustavljena prodiranjem Turaka na naša područja. Međutim, urezani natpis i godina upućuju na zaključak da se i za vrijeme Osmanlija na crkvi radilo, što nije izuzetak, ali je svakako rijedak slučaj.« *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 60. Smatram kako urezane natpise treba uzeti za datume određivanja vremena nastanka današnje crkve sv. Jurja, a ne za datum njezine obnove, što ću pokušati dokazati u daljnjem tekstu.

17 *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 33–35.

18 *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 32.

19 »Sondiranjem skošene špalete gornje zone prozora svetišta, od pete do tjemena nadvoja nisu pronađeni ostaci profilacija koji bi upućivali da je prozor imao složenije ili jednostavnije rustikalno kružište.« *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 32. Za blago zašiljeni prelomljeni luk prozora svetišta autori navode: »Gotički prozor oblikovan je skošenim špaletama nagiba od 60°. Skošene špalete završavaju jednostavno oblikovanim zidanim istakom prema svijetlom otvoru prozora (zub profilacije za ostakljenje), a ostakljenje je bilo iznutra. Prozorska niša zaključena je u gornjoj zoni s nadvojem u obliku stlačenog luka.«

20 Kako dokazuje zemljana sonda izvedena ispod južnog stupca, postojeći trijumfalni luk podignut je na temeljima ranije konstrukcije. *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12.), 56. Pronađeni temelji ranije građevine detaljnije su opisani u daljnjem tekstu, bilješke 28 i 32.

21 Prošireni šiljasti luk, kojim su oblikovani prozori svetišta i trijumfalni luk crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu, vidljiv je na prozorima svetišta crkve sv. Vuka u Vukovoju s početka 16. stoljeća za koju Anđela Horvat navodi sljedeće: »Taj se spomenik svojim općim ugođajem toliko udaljio od pojma srednjovjekovne gotike, da samo još formalni elementi podsjećaju na gotički stil. Izmijenjenom ulogom pojedinih građevnih elemenata i njihovom modifikacijom ostvareni su sasvim drukčiji razmjeri i ugođaji u prividnoj gotici pobijedili su u tradicionalnom ruhu novi principi, koje je sa sobom donijelo vrijeme humanizma i renesanse.« ANĐELA HORVAT (bilj. 2), 32. Crkva sv. Vuka u Vukovoju datira s početka 16. stoljeća – godina 1508. uklesana je na konzoli. DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 27. Govoreći o crkvi sv. Vuka u Vukovoju, A. Horvat navodi: »Ovdje naglašavam da je upravo tako preobražena gotika, koja je nadvladala gotički način oblikovanja prostora, a zadržala tek formalne elemente, onaj stil koji se podržava i u Hrvatskoj, kao i u susjednim zemljama do u 17. st. Ta je umjetnost tradicionalna tek po oblicima, a nova po duhu kojim odiše.« ANĐELA HORVAT (bilj. 2), 32.

22 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, (bilj. 2), 34. »Trijumfalni lukovi isprva su šiljati, a prema kraju razdoblja u vrhu se manje ili više zaobljuju.«

23 »Ovakvo koncipiran tlocrt zidane sakralne arhitekture počeo je kod nas prodirati u kasnogotičko doba i usvojen je tijekom 16. i 17. st. pod utjecajem renesansnog duha, pri čemu se očituje jedinstven prostor bez diferencijacije: kler – puk.« ANĐELA HORVAT (bilj. 2), 182.

24 *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 47, 48.

25 Istražnim radovima su uz sjeverni zid svetišta pronađeni ostaci zidane strukture, prepoznate kao dio uklonjene sakristije. »Konzervatorskim istraživanjima utvrđeno je da prvi sjeverni potpornjak svetišta, gledajući iz smjera zapada prema istoku, predstavlja zapadni zid nekadašnje sjeverne gotičke sakristije. S obzirom da je u kasnijoj fazi gotička sakristija uklonjena, zapadni zid sakristije skraćen je po dužini prema drugim potpornjacima.« Utvrđeno je da je sakristija istovremena s gradnjom crkve te da je bila svodena jednostavnim križnim svodom. *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 27, 28.

26 Za crkvu u Radovečkom Križovljanu Anđela Horvat navodi sljedeće: »Ta crkva ima, doduše, tradicionalno poligonarno svetište uže od lađe, ima izdužene, jedva primjetno zašiljene bifore s kružištem, koje tek sjeća još na gotiku, ima štoviše i stupnjevane kontrafore. Ali sva ta obećanja izvana nemaju odjeka u unutrašnjosti, gdje nema gotičkih svodova. Prostor te crkve koncipiran je antigotički. To je karakteristični primjer prijelaznog stila na kojem se različita strujanja suživljavaju u cjelinu na nov način.« ANĐELA HORVAT (bilj. 2), 112–113..

27 Opeke dimenzija 42 x 26 x 8 cm Zorislav Horvat naziva rimskim opekama, koje su srednjovjekovni graditelji uzimali s obližnjeg rimskog, a možda i srednjovjekovnog objekta. Rimska je opeka prisutna i na građevinama u Cerni, Vinkovcima, Rokovcima, Lipovcu, Lovčiću, Korodgrađu, Stupčanici, Hrastovici. ZORISLAV HORVAT, »Opeka u arhitekturi srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske«, *Arhitektura* 113/114, Zagreb (1972.), 12, 14. Opeka dimenzija 26 x 12 x 6 cm karakteristična je za romaničko odnosno ranogotičko graditeljstvo, gdje je prisutan odnos 1:2+4:2. ZORISLAV HORVAT, n. dj., 15. Opeke dimenzija 31 x 15,5 x 7,5 cm karakteristične su za kasnogotičko graditeljstvo, a vremenski ih Z. Horvat smješta na prijelaz 15. u 16. stoljeće. ZORISLAV HORVAT, n. dj., 16.

28 U sklopu konzervatorskih istraživanja crkve iz 2009. godine izvedene su vanjske zemljane sonde uz sjeverni zid svetišta i broda crkve. Pronađeni su temelji ranije građevine, zidani opekama formata 26 x 12 x 6 cm. U unutrašnjosti crkve zemljane sonde su izvedene uz trijumfalni luk, te su opet otkriveni temelji ranije strukture, također zidani opekama formata 26 x 12 x 6 cm, na kojima je naknadno izgrađen postojeći trijumfalni luk. *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 50–53, 56. Kako je crkva građena opekama formata 31 x 15,5 x 7,5 cm, izuzev istočnog dijela sjevernog zida broda crkve, mišljenja sam da je crkva u

cijelosti izgrađena na temeljima ili na ostacima ranije građevine, čiji su temelji pronađeni opisanim zemljanim sondama. Postojeća crkva sv. Jurja izgrađena je krajem 16. ili početkom 17. stoljeća, kako svjedoče urezani natpisi s godinama 1603. i 1604., pronađeni na južnom zidu svetišta. Moguće je da je prilikom gradnje crkve sv. Đurđa korišten materijal s, tada već ruševnog, obližnjeg (augustinškog?) samostana, čije ruševine spominje Komorski popis Slavonije iz 1702. godine (bilj. 10) i kanonska vizitacija miholjačke župe iz 1754. godine (bilj. 11) te da su tzv. rimske opeke uzete sa samostanske ruševine.

29 Slična pojava urezivanja imena i godina otkrivena je u romaničkoj crkvi u Koprivni, nedaleko Osijeka. Urezani natpisi u crkvi u Koprivni također sadrže imena: Franciscus Naradi, 1590., zatim Hic fuit G. B., zatim Petrus, Stephanus te godine 1607., 1608., 1614. Prisutnost kalvina u Koprivni spominje se već 1550. godine STJEPAN PAVIČIĆ, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, JAZU, Zagreb, 1953., 74.

30 TADIJA SMIČIKLAS (bilj. 10), 101.; U svom izvještaju iz 1669. godine Petar Nikolić spominje varoš i trgovište Sveti Juraj, gdje se nalazi zidana crkva posvećena sv. Jurju, no da većinu vjernika čine kalvini. IVE MAŽURAN, *Valpovo – sedam stoljeća znakovite prošlosti*, Poglavarstvo grada Valpova, Ogranak Matice hrvatske Valpovo, Valpovo, 2004., 50.

31 Činjenica da je u crkvi sv. Jurja u Svetom Đurđu, kao i u crkvi u Koprivni, pronađen veći broj urezanih natpisa s imenima i godinama pobija moguće tumačenje urezanih natpisa kao potpisa graditelja crkve, odnosno izvođača određenih radova na samoj crkvi. U nedostatku boljeg objašnjenja, prihvaćam tezu mađarske kolegice Tekle Szabo (privatna korespondencija) koja pojavu urezivanja imena i godina iz vremena 16. te početka 17. stoljeća tumači djelovanjem samih vjernika protestantske vjeroispovijesti, koji su na takav način »prisvajali« ranije katoličke crkve ili su, pak, na novoizgrađenim crkvama potvrđivali svoju prisutnost.

32 O temeljima ranije građevine vidi bilj. 28. Kako je ranija građevina, na koju je nasjela postojeća crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu, sačuvana uglavnom samo u temeljima – i to tek djelomično – nije moguće izvesti neku podrobniju analizu iste crkve. Opeka kojom su zidani temelji ranije crkve formata je 26 x 12 x 6 cm, odnosno karakteristična je za romaničko i ranogotičko graditeljstvo, gdje je prisutan odnos 1:2,4+2. ZORISLAV HORVAT (bilj. 27), 15. Dakle, moguće je govoriti o postojanju ranogotičke crkve sv. Jurja, koju početkom 17. stoljeća zamjenjuje današnja crkva sv. Jurja.

33 *Kanonske vizitacije* (bilj. 11), 5, 29, 85, 115, 117, 319, 427 te tekst župnika Frok Zefiq, podatak iz Arhiva župe Podgajci, 56.

34 Bez dodatnih arheoloških sondiranja teško je definirati o kakvoj se starijoj građevini radi: je li to crkva sv. Jurja ili samostan koji se spominje u izvorima? O postojanju starije građevine vidi bilj. 28. i 32.

35 U sklopu konzervatorskih istraživanja izvedena je zemljana sonda koja prati rešku na sjevernom zidu broda crkve (reška odvaja dva dijela sjevernog zida građena opekom različitih formata). Zemljanom sondom otkriveni su temelji potpornjaka koji je podupirao spoj dvaju dijelova sjevernog zida, izgrađena u različito vrijeme. *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 57. Funkcija tog potpornjaka, dakle, nije bila 'nositi' svod, nego poduprijeti zid izgrađen na ostacima starije zidane strukture. Također, u prilog tvrdnji o nastanku svetišta na kraju srednjeg vijeka u Slavoniji ističem otkriće južnog zida naknadno uklonjene sakristije, što se nalazila sjeverno od svetišta i koja je bila nadsvodena križnim svodom, koji, unatoč potpornjacima, izostaje u svetištu i brodu crkve.

36 *Elaborat istražnih konzervatorskih radova* (bilj. 12), 44–46; TADIJA SMIČIKLAS (bilj. 10), 101.

37 ANĐELA HORVAT (bilj. 2), 75–76.

38 ANĐELA HORVAT (bilj. 2), 24.

39 Emerik Perény je 1506. godine od kralja Vladislava II. ishodio darovnicu na Valpovo, Suboticu i Šarengrad. IVE MAŽURAN (bilj. 30), 35.

40 IVE MAŽURAN (bilj. 30), 22, 29.

41 JOSIP BUTURAC, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970., 46.

42 O sukobima franjevaca i pristaša reformacije opširno piše PAŠKAL

CVEKAN, *Franjevci u Cerniku*, Slavenska Požega, JULIJE JANČULA, 1980., 28–30. Za izvore navodi EUZEBIA P. FERMENDŽINA (»Chronicon observantis Provinciae Bosnae Argentinae«, *Starine JAZU*, XXII, Zagreb, 1890.) te JOSIPA BÖSENDORFERA (*Crnice iz slavonske povijesti*, Osijek, Tiskom knjigo i kamenotiskare Julija Feiffera, 1910.).

43 Paškal Cvekan navodi kako je u »Slavoniju dolazio novac iz Pruske, gdje je živio poznati prijatelj protestanata Juraj Markej Braniborski, bivši indigena hrvatski i brat pruskog vojvode Alberta. Albertov je ministar neko vrijeme bio čuveni Mato Skalić. U Erdutu, Čaklovcima i Starim Jankovcima nađeni su novci vojvode Alberta i pruskog suverena, poljskog kralja Sigismunda iz godine 1533., 1534. i 1541. Na Albertovim novcima čita se protestantska deviza: justus ex fide vivit (pravednik živi od vjere). Novci su nađeni u većim količinama, a poslani su u Slavoniju kao pomoć širenju protestantizma.« PAŠKAL CVEKAN (bilj. 42), 30.

44 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 5), 100.

45 »Župe i crkve (današnje) biskupije bosansko–riemske u srednjem vijeku«, *Glasnik biskupije bosanske i srijemske*, 26, 20, Biskupski ordinarijat, 1898., 182.

46 *Popis Sandžaka Požega 1579. g.*, (ur.) Stjepan Sršan, Državni arhiv Osijek, 2001., 9.; JOSIP BUTURAC (bilj. 41), 26.

47 Tako je za bosanskog biskupa Marijana Maravića, 1647. godine, izvršena vizitacija župe Dragotin u kojoj se navodi postojanje triju crkava: sv. Marka, sv. Ivana i sv. Blaža (»Liber magna Considerationis«, *Glasnik Biskupije bosanske i srijemske*, 15, 7, Đakovo, Biskupski ordinarijat, 1887., 112).

48 ROBERT SKENDEROVIĆ, »Nasljednici fra Luke Ibrišimovića u službi slavonskog vikara Zagrebačke biskupije«, *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa*, (ur.) Filip Potrebeca, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2001., 127–134.

49 JOSIP BUTURAC (bilj. 41), 180–181.

50 JOSIP BUTURAC (bilj. 41), 189.

51 STJEPAN BÄUERLEIN, »Biskup Nikola Ogramić Olovčić«, poseban otisak iz revije *Croatia Sacra*, god. 13/14., br. 22/23, 1944., 23.

52 O obnovi za biskupovanja Petra Bakića svjedoči natpis na zvoniku crkve.

53 GJURO SZABO, »Obnova i dogradnja spomenika«, *Narodna starina*, 33, Glasilo Muzeja grada Zagreba, Zagreb (1937.), 9–10.; IVAN ZIRDUM, *Biser Đakovštine*, Trnava, 1970.

54 Analizirajući nepravilna gotička svetišta, Diana Vukičević-Samaržija razlikuje gotička poligonalna nepravilna svetišta od poligonalnih svetišta kojima je uzrok nepravilnosti prodiranje novih stilskih strujanja, koje se mogu označiti kao jedan oblik manirizma. Tako crkvu sv. Jurja u Jezeru Diana Vukičević-Samaržija označava kao manirističku crkvu, i nastavlja: »Prema ostatku podzida na južnoj strani svetišta može se pretpostaviti da je crkva imala u srednjem vijeku drugačije oblikovano svetište. Pri projektiranju novog svetišta majstor se ne služi više osmerokutom, pa ni šesterokutom, već potpuno nepravilnim likom rastočena tradicionalnoga poligonalnog oblika.« Malo poslije za istu crkvu navodi: »Nepravilnost svetišta u Jezeru govori o vremenu izlaska iz srednjeg vijeka te razbijanju njegove unutarnje logike projektiranja, pa se ovo svetište može označiti kao jedan oblik manirizma.« DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 29, 48–49. Nadalje, izuzev napuštanja srednjovjekovne tradicije i ulaska novih, manirističkih strujanja u sakralnu arhitekturu 15. i 16. stoljeća, zbog čega dolazi do pojave gradnje poligonalnih svetišta nepravilnog oblika, Diana Vukičević-Samaržija navodi još jedan razlog nepravilnosti gotičkih svetišta. DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 49. Naime, na nekoliko primjera autorica uzroke nepravilnosti poligona svetišta nalazi u namjernom skraćanju južne strane trijumfalnog luka, odnosno proširenju njegove sjeverne strane, radi smještaja propovjedaonice. Autorica navodi kapelu Gospe Snježne u Belcu /DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 146, 147, sl.144/, proštenjarsku kapelu Majke Božje Gorske u Loboru /DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 170–172, sl. 164–166/, kapelu sv. Duha u Prigorcu /DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 188–189, sl. 184–186/, te župnu crkvu sv. Marije u Zajezdi /DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 211–214, sl. 204–207/. Na istim primjerima ističe kako je poligonalno svetište, unatoč vidljivim ne-

pravilnostima, izvedeno na osnovi osmerokuta. Nasuprot njima, crkve u Velikoj Erpenji i u Jezeru, koje Diana Vukičević-Samaržija ističe kao primjer tradicijske gotike, također imaju nepravilna poligonalna svetišta, ali na njima nije vidljiv princip građenja na bazi osmerokuta.

55 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 5), 31.

56 Možda je razlog izostanka nepravilnosti trijumfalnog luka radikalna obnova krajem 19. stoljeća, kada je crkva presvođena.

57 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 146.

58 »Petar Bakić, biskup bosansko-djakovački (1716.-1749.)«, *Glasnik Biskupije bosanske i sriemske*, 24, 21, Biskupski ordinarijat, 1896., 183. U Popisu Đakovštine iz 1702. godine, koji je od inspekcije Osijeka dobio biskup Bakić, Dragotin se spominje kao pustoselina koja pripada selu Sveti Blaž. TADIJA SMIČIKLAS (bilj. 10), 328.

59 O dugom trajanju gotike, uvjetovanom, između ostalog, i novovjekovnom obnovom crkve, pisala je Dubravka Botica: »U brojnim slučajevima, kao što je slučaj i u ovdje obrađenim primjerima iz sjeverozapadne Hrvatske, radilo se o obnovama u kojima je odabir gotičkih oblika bio uvjetovan postojećom izgradnjom. Ti zahvati pokazuju svijest o oblikovanju ranijeg razdoblja, kao i želju naručitelja za uklapanjem intervencije u postojeće stanje«. DUBRAVKA BOTICA (bilj. 2), 120.

60 Najstariji spomen Osijeka je iz 1196. godine: to je isprava kralja Emerika, koji opatiji Cikador potvrđuje prava ubiranja osječke brodarine i tržne trošarine, stečena još za kralja Gejze II. TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. II, Zagreb, 1904., 280; IVE MAŽURAN, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Školska knjiga, Zagreb, 1994., 50, bilj. 13. Arheološka istraživanja crkve sv. Križa i platoa oko crkve provedena su u dva navrata, 1991. i 1992. godine: otkriven je fragment kasnoromaničkog portala te ostaci stupova ranije crkve. Izvedena je pretpostavka o trobrodnoj bazilici, koja po svojim tipološkim osobinama predstavlja kasnoromaničku cistercitsku crkvu.

ZVONKO BOJČIĆ, *Osijek - franjevački samostan – Izvještaj o izvršenom arheološkom iskopavanju*, 1991.-1993., II. dio, 1-4, Odjel za dokumentaciju Konzervatorskog odjela Osijek.

61 EVLIJA ČELEBIJA, *Putopis II, Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo: Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo, 1957., 127; IVE MAŽURAN (bilj. 60), 51.

62 Istražnim radovima crkve sv. Križa u Osijeku, provedenim 1999. godine, utvrđeno je postojanje potpornjaka duž svih zidova crkve, koji su kasnije skriveni dogradnjom bočnih prostora – kapela i hodnika – polovicom 18. stoljeća (Urbos d.o.o., MILKO PUNCER, *Projekt obnove pročelja franjevačke crkve u osječkoj Tvrđi – izvještaj o provedenim istražnim radovima*, Osijek, 1999., 8, tlocrt).

63 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA (bilj. 2), 47, bilj. 133.

64 »(...) barok se nije nadovezao na oblike srednjovjekovne gotike, nego na tijekom vremena izmijenjene gotičke oblike«. ANDELA HORVAT (bilj. 2), 17. O dugom trajanju gotike u stvaralaštvu vezanom za franjevački red svjedoče i kadionice iz Iloka i Šarengrada, obje datirane iz vremena oko godine 1600., na kojima se jasno razaznaju gotički stilski elementi. ANDELA HORVAT (bilj. 2), 85, sl. 73-74. O trajanju gotike u baroku i u središtima srednjoeuropske umjetnosti, a ne samo u provincijskim sredinama, Dubravka Botica navodi sljedeće: »Istraživanja arhitekture tog stila, koji se u literaturi često naziva 'gotika u baroku' ili *Nachgotik*, pokazuju da je izuzetno raširen i prisutan i u centrima srednjoeuropske umjetnosti, i nikako nije tek odraz provincijalne sredine, a ujedno se javlja kod naručitelja najvišeg ranga (...). Tako se, primjerice, početkom 17. st. u gotičkim oblicima gradi Franjevačka crkva u Beču, brojne isusovačke crkve podignute su u tome stilu, kao i građevine takozvanog 'Julius-stila' u okolici Würzburga, a javit će se i u susjednoj Sloveniji.« DUBRAVKA BOTICA (bilj. 2), 119.

Summary

Iva Papić

Gothic after Gothic: Restoration, Restoration and the Franciscan Tradition

The paper discusses the longevity and transformations of the Gothic style throughout the 16th, 17th and 18th century on three churches in eastern Slavonia – Church of St George in Sveti Đurađ, Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Dragotin and Church of the Holy Cross in Osijek, hitherto defined as medieval or Gothic structures. However, conservation research of these churches revealed constructive and formal elements which do not correspond to the Gothic style.

The author analyses certain architectural elements (triumphal arch, polygonal chancel, buttresses) of the Church of St George in Sveti Đurađ, recorded as early as the 13th century, which were interpreted as signs of the Gothic style, but show some atypical features uncommon for Gothic structures (buttresses with no function and unvaulted chancel, irregular pointed arch, irregular wall structure). Considering that the archival records mention the presence of Calvinists in early 18th century, and on the basis of newly found inscriptions in the chancel (names and years incised in mortar), the author concludes that the present church was constructed by Calvinists in the spirit of the Reformation on the foundations of the old church of St George in early 17th century, more precisely in 1603 or 1604. The Church of St Mary in Dragotin near Đakovo is a medieval structure with polygonal chancel. Field research has revealed a subsequent structural addition to the chancel, which can be explained by the reconstruction of the chancel as a part of the post-Ottoman restoration of the church.

The Franciscan Church of the Holy Cross in Osijek, erected in the first half of the 18th century, represents an example of the continuation of the Gothic tradition in the Baroque period: despite its Baroque western façade and church nave, the ground plan and its buttressed polygonal chancel reveal the presence of the Gothic tradition, which in the context of the Franciscan Order can be explained as a result of their cultural isolation in Ottoman Slavonia. With the arrival of the Baroque, especially through the Jesuit order, the Franciscans gradually adopted Baroque formal elements, but the spatial relations of their church architecture still maintained Gothic features throughout the 18th century.